

Sekülerleşme Bağlamında Dinin Geleceği: Richard Rorty ve Gianni Vattimo'nun Dinin Geleceği Hakkındaki Söylemleri Üzerine Bir İnceleme

Kübra CANBAZ AKÇA*

Özet

Din olgusu insanlık tarihinde oldukça önemli bir yere sahiptir. İlk insan olduğuna inanılan Hz. Adem'den bu yana toplumsal yaşamda insanların merkeze aldıkları bir olgu olarak dikkat çekmektedir. Toplumsal yapıda meydana gelen bazı değişimlerle beraber insan yaşamında merkezi bir öneme sahip olan din olgusunun geleceği kavramsal planda da sorgulanmaya başlanmıştır. Modernite öncesi toplumlarda egemen olan dini yaşam ve algılama biçimi modernleşme sürecindeki toplumlarda bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bu dönüşüm süreci ilk olarak, "akıl çağı" olarak anılan 18. yüzyıl Aydınlanma döneminde karşımıza çıkmaktadır. Fransız Devrimi'yle birlikte Aydınlanma dönemine geçişle kilise iktidarı çerçevesinde gerçekleşen iktidar gerilemesi, "sekülerleşme" kavramını ortaya çıkarmıştır. Kilisenin ve onu temsil eden ruhban sınıfının toplum üzerindeki yönlendirici etkisinin azalmasıyla beraber ortaya atılan "dinin gerilemesi" ve "dinin süreç içinde yok olacağı" iddiaları, sekülerleşme olgusunu var olan toplumsal yapıda oldukça tartışılır boyutlara ulaştırmıştır. Nitekim tarihsel süreçte ortaya atılan hemen hemen her görüşün karşıt bir savı da bulunduğu gibi sekülerleşme sürecinin sonuçlarıyla ilgili ortaya atılan bu görüşlere karşı oluşan Yeni Paradigma ve Eklektik Paradigma savunucularının savları, din olgusu üzerinde öngörülen bu sürecin tanımlanmasında bir yol haritası çizmiştir. Bu kapsamda çalışmada, sekülerleşme teorileri temelinde dinin geleceği değerlendirilirken, bu değerlendirme Richard Rorty ve Gianni Vattimo'nun dinin geleceği hakkında ifade ettikleri söylemler kapsamında gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sekülerleşme, Dinin Geleceği, Sekülerleşme Teorileri, Tanrısız Hristiyanlık, Yorum Çağı, Kılavuz Olarak Din

The Future of Religion in the Context of Secularization: A Study on Richard Rorty and Gianni Vattimo's Discourses about the Future of Religion

Abstract

The phenomenon of religion has a very important place in human history. Believed to be the first human being, Hz. It has attracted attention as a phenomenon that people have centered on in social life since Adam. With some changes in the social structure, the future of religion, which has a central importance in human life, has begun to be questioned conceptually. The way of religious life and perception that was dominant in pre-modern societies has entered a transformation process in societies in the modernization process. This transformation process first appears in the 18th century Enlightenment period, known as the "age of reason". The decline of power within the framework of church power with the transition to the Enlightenment period with the French Revolution gave rise to the concept of "secularization". Claims about the "decline of religion" and "the extinction of religion in the process", made with the decline of the guiding influence of the church and the clergy representing it on society, have brought the phenomenon of secularization to highly debatable levels in the existing social structure. As a matter of fact, almost every view put forward in the historical process has an opposing argument, and the arguments of the New Paradigm and Eclectic Paradigm advocates against these views put forward about the results of the secularization process have drawn a road map in defining this process envisaged on the phenomenon of religion. In this context, while the future of religion is evaluated on the basis of secularization theories, this evaluation is made within the scope of the discourses expressed by Richard Rorty and Gianni Vattimo about the future of religion.

* Uzman, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Doktora Öğrencisi, Kubrac12345@gmail.com, Orcid: 0000-0002-1903-7941

Keywords: Secularization, Future of Religion, Theories of Secularization, Christianity Without God, Age of Interpretation, Religion as a Guide

Giriş

Son yıllarda özellikle din sosyolojisi çerçevesinde sekülerleşme tartışmaları artmıştır. Kavramsal tanımında dinin öneminin azaldığı veya tamamen yok olduğu anlamına gelen sekülerleşme süreciyle birlikte yüzyıllardır insan hayatına doğrudan etki eden din olgusunun geleceği de bu bağlamda tartışılmaya başlanmıştır. Dünyada, yaşam başladığı andan itibaren din veya dine dayalı inanç sistemlerinin var olduğu düşüncesi hakimdir. Bireyin içinde bulunduğu sosyal yaşamda doğaüstü bir güce inanma ve ona bağlanma iç güdüsü yadsınamaz bir gerçeklik olarak düşünülmektedir. Ama öte yandan 21. yüzyılın modernitesinde insan yaşamında ortaya çıkan yeni sistemler yüzyıllardır süregelen din olgusunun değişimine ortam hazırlamış, geleceğini sorgulanır kılmıştır.

Bu çalışmanın odak noktasını din ve sekülerleşme kavramları oluşturmaktadır. Bu kavramların ilişkisi çerçevesinde din olgusunun geleceğinin hangi yöne evrildiği veya evrileceği R. Rorty ve G. Vattimo'nun dinin geleceğine yönelik ortaya koydukları söylemler üzerinden değerlendirilmiş ve bu iki filozofun hangi sekülerleşme teorileri temelinde yorumlarda bulunduğu anlaşılmaya çalışılmıştır. Çalışmada Doküman Analizi Yöntemi ve Kasıtlı (Yargısal) Örneklem Yöntemi birlikte kullanılmış, konu temelinde tartışılan din hakkındaki söylemler Kasıtlı (Yargısal) Örneklem Yöntemiyle seçilen R. Rorty ve G. Vattimo'nun söylemleri üzerinden değerlendirmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada dinin geleceği nedir sorusuna karşı ileri sürülen üç söylem incelenmiştir.

Bu çalışmanın başlıca yol göstericileri; Zabala (2009), Ertit'in (2020), Kirman'ın (2008) ve Bayer'ın (2010) eserleridir. Bunların yanı sıra ele alınan konuyla ilgili olan diğer akademik çalışmalardan da yararlanılmıştır.

Bu çalışmanın cevap aradığı sorular aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Sekülerleşmenin din olgusu üzerindeki etkisi nedir?
- Sekülerleşme sonrası din olgusu nasıl değerlendirilmektedir?
- Dinin geleceği nedir? Nereye evrilecektir?
- Vattimo ve Rorty'nin dinin geleceğine yönelik ortaya koydukları söylemlerde hangi teorilerin etkisi gözlemlenmekte, hangi teoriler dinin geleceğinin saptanmasında daha rasyonel bulgular sergilemektedir?

1. Din ve Sekülerleşmenin Kavramsal Çerçevesi

Din olgusu Tanrı düşüncesine dayanan toplumsal bir kurum olarak değerlendirilir. Bireylerin doğaüstü güçlere, kutsal olarak kabul ettikleri çeşitli varlıklara, Tanrı veya tanrılara inanmaya ve onlara tapınmaya verdikleri isme genel bağlamda din denir. (Oxford Languages, 2023) Tarihsel süreç olarak din olgusunun çıkış noktasına bakıldığında Hz. Adem'in ilk insan ve ilk peygamber olduğu düşüncesi kabul edildiğinde bu kavramı ilk insanlara kadar uzandırmak mümkündür. İnsanlık tarihinin İlk Çağ, Orta Çağ ve Yakın Çağ gibi dönemlerinde din faktörünün yoğun olarak sosyal yaşamı etkilediği, toplumların dinle içli dışlı olduğu yönünde bir yargı hakimdir. Ancak din olgusunun köklü bir geçmişe sahip olmasının yanı sıra dönemselsel bazda insan ve dinin birbiriyle olan ilişkisinde, inişli çıkışlı bir seyir izlediği de görülmektedir. Peygamberlerin ahlaki çözümler döneminde verdikleri mücadeleler bu duruma örnek gösterilebilir (Kirman, 2008:280).

Tarih süresince insan ve din arasında çeşitli boyutlarda bağlanma süreçleri olmuştur. İnsanların çoğu inandıkları bir yaratıcıya ve onun bildirdiğine inanılan kurallara bağlanma

yolunu seçmiştir. Ancak önemli bir kesim de bunları reddetme ya da ilgisiz kalma yönünde eğilim göstermişlerdir. Tarihin her döneminde bu tip durumlara rastlamak mümkündür. Bu sebeple dine karşı kayıtsızlık anlamında sekülerleşme sürecini dinin tarihinden bağımsız şekilde İlk Çağlara kadar götürmek mümkündür (Kirman, 2008:280).

“Seküler” kavramı, Latince kökenli olan bir kavramdır. Dünya ve dünyevi anlamına gelen seküler kavramından türetilmiş olan sekülerizm ise toplumsal yaşamla ilişkilendirilen düzenin korunması için dünyanın/dünyevi olanın merkeze alınması gerektiğini savunan bir düşünce olarak değerlendirilir. Toplumsal yaşamın gerekliliklerini dine göre değil, dünyanın gerekliliklerine göre oluşturmayı/biçimlendirmeyi temel almaktadır (TDK, 1932). “Sekülerleşme” kavramı sosyolojiye Weber tarafından kazandırılmıştır. “Rasyonelleşme” veya “gözün açılması” anlamında kullanılan bu kavram gizemden, büyüden ve rasyonel olmayan şeylerden uzaklaşma olarak tasvir edilmiştir. Gizem denilen şey Weber’e göre içine girilip araştırılması gereken bir şey değildir. Akıl ve teknoloji kullanarak dışarıdan araştırılıp çözümlenmesi gereken bir şeydir. Weber bu rasyonelleşme ve gözünü açma sürecine sekülerleşme adını vermiştir. Dünyevi problemlerin çözümünde dini bakış açısı kullanılmamalı, akıl ve bilim merkeze alınmalıdır (Weber, 2015:10-20).

Sekülerleşme kavramına tarihsel süreç içinde farklı farklı anlamlar yüklenmiştir. Birçok farklı alanda kullanılan bu kavram, sosyal bilimlerde kullanıldığı dönemde de bir tanım karmaşası yaşamıştır. Örneğin; Olivier Tschannen 1991 yılında kavram üzerine düşünen teorisyenlerin yorumlarını gösteren bir tablo yapmıştır. Bu tablonun ortak bulgusunda sekülerleşme “dinin gerilemesi” olarak belirlenmiştir. Hatta ilerleyen süreçlerinde dinin olmadığı veya dinin toplumsal planda işlevinin olmadığı bir toplum tasviri yapılmıştır (Swatos & Christiano 2000: 5). Yine benzer şekilde konu üzerine çalışmalar yapan Larry Shiner sekülerleşme kavramını “toplumun dinle ilişkisini kesmesi”, “dini inançların ve din kurumlarının önceki konumlarıyla yer değiştirmesi”, “kutsal bir toplumdaki dünya toplumuna geçiş” ve “bu dünyaya uyma” olarak tanımlamıştır (Hamilton, 2001:187). Her ne kadar farklı tanımlamalarla kullanılan bir kavram olsa da görülmektedir ki, sekülerleşme kavramı üç ana çizgide kendini sergilemektedir. Bunları; “rasyonelleşme”, “farklılaşma” ve “dünyaya ait olma” olarak belirtmek yanlış olmayacaktır. Yine sekülerleşme kavramının üstlendiği her yeni anlamda bile “dini olana kayıtsız kalma” özelliğini alt metinde koruduğu görülebilmektedir (Shiner 1967/1995: 208).

Sekülerleşme kavramının din üzerindeki etkisini anlamak ve toplumlarda yeni oluşan din yönelimini doğru şekilde saptamak için sekülerleşme üzerine geliştirilen teorilere bakmak yerinde olacaktır.

2. Sekülerleşme Teorileri ve Din Olgusunun Toplumsal Yaşamdaki Konumu

Sekülerleşme kavramı genel olarak dinin toplumsal hayat üzerindeki etkisinin azalması olarak yorumlansa da bu kavram üzerinde sosyologların farklı görüşleri vardır. Fransız Devrimi, sanayileşme, modernleşme ve kitle iletişim araçlarının hızlı gelişimi gibi etmenler toplumsal düzende önemli değişim ve dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Bir yanda tüm bu gelişmeler neticesinde dini kurum ve sembollerin prestijini kaybetmeye başladığı ve zamanla yok olacağını ileri sürenler bulunurken, diğer yanda dini kurum ve sembollerin toplumsal yaşamda önemini tamamen hiçbir zaman yitirmeyeceğini hatta zaman zaman dinin daha da güçlendiğini ve güçleneceğini ileri sürenler bulunmaktadır (Bayer, 2010:151).

Sekülerleşme teorileri üçe ayrılmaktadır. Bunlar; Klasik Sekülerleşme Teorisi, Yeni Paradigma ve Rasyonel Seçim Teorisi, Eklektik Paradigma Teorisidir.

2.1. Klasik Sekülerleşme Teorisi

Klasik Sekülerleşme Teorisi din, dini sembol, dini inanç ve dini düşüncelerin toplumsal kurumlar üzerindeki öneminin azaldığını savunan bir teoridir. Bu teoriye göre sosyal ve siyasal yapılar dini anlamlarla kaplı varlıklardır. Ancak toplumsal yaşamda yaşanan gelişmeler insanın bireysel benliğini ve dünya ile olan ilişkisini yeniden şekillendirmiştir. Bu yeni toplumsal dönüşüm kilisenin elinde bulunan kamu gücünü azaltmış, insanlar dinle daha az ilgilenir duruma gelmiş ve dünyaya/dünyevi olana yönelmişlerdir (Christiano and Swatos 2002: 59-67; Phillips, 2004: 139).

Sosyolojinin isim babası olan Auguste Comte toplumda oluşan bu dinden uzaklaşma durumunu “üç hal kanunu” ile açıklamaktadır. Buna göre insanlık pozitif aşamaya ulaşmıştır. Akıl ve bilimin egemenliği süreci pozitif aşama ile başlamıştır. Din, akıl ve bilim süreçlerinin dışındadır ve süreç içinde din insanların ihtiyaç duyacağı bir olgu olmaktan çıkacaktır (Aron, 2000: 67-69; Kösemihal, 1982: 149-61).

Din ve toplum ilişkisine materyalist bir yaklaşım sunan Karl Marx ise sekülerleşme kavramının dinin üzerindeki etkisini ekonomik bağlamda değerlendirmiştir. İnsanı ekonomik bir varlık olarak gören Marx, insanlık tarihini üretim araçlarına sahip olan burjuva ile üretim araçlarına sahip olmayan proletarya arasındaki bir mücadele, sınıflar arası bir savaş olarak tanımlamıştır. Marx’a göre din, üretim araçlarını elinde bulunduranların meşruiyetini sağlama görevi üstlenmiştir ve insanları uyuşturan bir “afyon”dur. Kapitalist rejimde insanların ekonomik yabancılaşma yaşamaktadır. Din ise bireylerin statülerini belirleyen bir meşruiyet aracı olarak değerlendirilir. Sınıfsız bir topluma ulaşıldığında bireyler arası statüler eşitlenecek dinin etkisi de azalacaktır (Marx, 1997: 191-195; Wallace and Wolf, 2020: 48; Aron, 2000: 157-63; Löwith, 1999: 161-63).

Toplumda meydana gelen değişim süreçlerini işlevsellik perspektifinden açıklamaya çalışan Durkheim’e göre insan yaşamında var olan sosyal kurumlar bireylerin ihtiyaçlarını karşılamak ve gidermek içindir. Din de bu sosyal kurumlardan biridir. Din olgusu toplum üzerinde işlevsel bir yapıya sahiptir. İçerisinde anlam, kimlik, aidiyet ve yapısal işlevler barındırır. Toplum içindeki din kurumunun işlevi başka bir kurum veya durum ile karşılanabilecek duruma gelirse din sosyal yaşamda varlığını sürdüremez duruma gelecektir (Durkheim, 1984:122).

Klasik Sekülerleşme Teorisi’nin önemli bir temsilcisi olan Bryan Wilson, sekülerleşme olgusunun gelişim sürecini modernite, bilim, teknoloji, sanayileşme ve şehirleşme gibi yapılarla bağdaştırmaktadır. Rasyonalite sekülerleşmenin temelini oluşturmaktadır görüşüne sahiptir. Din olgusunun toplumsal yaşam üzerinde birçok alanla yakından ilişkili olduğuna inanır. Rasyonalite ve modernite etkisiyle siyasal, ekonomik ve bilimsel alanlar din faktöründen uzaklaşmaya başlamıştır. İnsanın özellikle dünyevi özgürlük alanı bu durum neticesinde genişlemiştir. Din kurumu etkisinin azalma sürecinde kendinden ayrıışan veya kendi etkisinin azalmasında etkili olan her alanla çatışma yaşamaktadır (Wilson, 1966:28).

Klasik Sekülerleşme Teorisi’ne göre din daha önce toplum üzerinde var olan fonksiyonlarını kaybetmiştir. Farklılaşma olarak yorumlanan sekülerleşme sürecinde sosyal kurumlar din kurumunun etkisine karşı özgür ve özerk duruma gelmiştir. Bireyler için din kavramı görev ve sorumluluktan ziyade kişisel seçim ve vicdan meselesi durumuna evrilmiştir (Bayer, 2010:157). İlk dönem sosyologlarına göre modernite sekülerleşmeyi kapsayıcı bir pozisyonadadır ve süreç ilerledikçe tüm dünyayı bu sürece sokacaktır. Modernleşme günümüzde durdurulamaz bir genişlemeye sahiptir. Modernleşme devam ettikçe din kendi kabuğuna çekilecek toplumdan el çekecektir. Tamamen bireysel bir oluşuma dönüşen din

toplumsal bir güç durumundan uzaklaşacak ve dinin toplum üzerindeki yönlendirici etkisi tamamen yok olacaktır.

2.2. *Yeni Paradigma ve Rasyonel Seçim Teorisi*

Yeni Paradigma ve Rasyonel Seçim Teorisi sekülerleşme süreciyle ilgili olarak “dinin gerilemesi” tezine karşı “sekülerleşmenin gerilemesi” tezini savunmaktadır. İkinci dünya savaşı sonrasında, özellikle 1980’li yıllarda bazı sosyolog ve tarihçiler modernleşme ve sekülerleşme süreçlerinde yeni tartışmalar başlatmışlardır. Yeni Paradigma savunucuları Klasik Sekülerleşme Teorisini, modern dünyada dinin ve yeni gelişen olayların açıklanmasında yetersiz ve eksik olduğu yönünde eleştirmişlerdir. Bu eleştirenler arasında G. Davie, M. Douglas, P. Glasner, C. Glock ve R. Bellah, A. Greeley, J. K. Hadden, T. Luckmann, D. Martin, R. Stark, W. Bainbridge, L. Warner, R. Wuthnow bulunmaktadır. Bir zamanlar Klasik Sekülerleşme Teorisi savunucularından olan Peter Ludwig Berger da Yeni Paradigma savunucuları arasında bulunmaktadır (Stark, 1999: 41-66, Hamilton, 2001: 185). Berger ve diğer Yeni Paradigma savunucularına göre sekülerleşme; dinin bozulmasını veya çöküşünü ifade eden bir süreç değildir. Yalnızca bir “dini değişim” olarak nitelendirilebilir (Stark ve Iannaccone 1994: 231; Gorski, 2000: 138). Din tüm rasyonalist oluşumlara, bilime, teknolojiye ve moderniteye rağmen aşkın karakterini asla kaybetmez (Hamilton, 2001:186).

Yeni Paradigma, sekülerleşme tezine birtakım eleştirilerde bulunmuştur. Bu eleştirilerden ilk olanı sekülerleşmenin aslında hiçbir zaman gerçekleşmediği yönündedir. Bu görüşe göre sekülerleşmenin gerçekleştiğine dair söylemler tarihi delile bağlı olamaz. İnsanların bugün düne göre daha az inanca sahip olduğu ya da yarı bugün sahip oldukları az inancın tamamen yok olacağı bilgisi, tarihi delille ispatlanabilecek bir şey değildir (Bayer, 2010:160). Klasik Teorinin modernleşme öncesindeki dine bağlılık yorumu abartılı olarak değerlendirilir ve dini bir kurum olan kilisenin modernite sonrasında toplumdaki kamu yönlendirmesinin azalmasını, bireylerin din olgusu üzerindeki görüşleriyle ortak bir algı olarak değerlendirilmesinin yanlış olduğunu vurgulanmaktadır. Moderniteyle beraber hâkim olan dinsel yönelimin azaldığı görüşünü bu çerçevede Yeni Paradigma tarafından eleştirilir. Yeni Paradigmaticılara göre modern dönem öncesinde de dinsel yönelim kilisenin ve dinsel kurumların yücelttiği kadar yoğun değildir. Zaten var olmayan bir durumun Aydınlanmayla beraber keskin düşüşü söz konusu olamaz. Örgütsel olarak kilise kurumu ve din/Hristiyanlık birbirinden farklıdır ve bu iki kavram ortak paydada değerlendirilemez. Kilise örgütünün modernleşmeyle kamu üzerindeki iktidarını yitirdiği doğrudur ancak dünyevi gücünü kaybeden kilise değil ruhban sınıfıdır. (Wilson, 1982:130-34: 152; Luckmann, 2003: 33).

Yeni Paradigma ve Rasyonel Seçim Teorisi’nin Klasik Sekülerleşme Teorisi’ne yönelttiği ikinci eleştiri ise sekülerleşmenin dini çöküş olmadığıdır. Din yalnızca bir değişim sürecine girmiştir ve değişim süreci ölümü işaret etmez (Wentworth, 1989:45). Dünyada meydana gelen toplumsal değişimleri tek yönlü ve düzlemsel şekilde yorumlamak yanlıştır. Modernleşme süreciyle başlayan toplumsal değişimlerin dinin toplum üzerindeki etkisini azalttığı ve diğer aşamada tamamen yok edeceği öngörüsü yanlısamadan ibarettir. Nitekim tarih sahnesinde dönem dönem bazı mezheplerin ve düşüncelerinin toplumsal etkilerinin azaldığı, bazılarının ise yükseldiği görülmektedir. Alman Katolikliğinin çökmesi, Birleşik Devletlerde Mormon ve Baptist mezheplerinin yükselişe geçmesi bu duruma örnek gösterilebilir (Karadağ, 2023; Bayer, 2010:161). Zabala da Klasik Sekülerleşme Teorisinin ileri sürdüğü dini çöküş sürecini savunan Marksizm ve pozitif bilimin dinin yerini alacağını/almasa gerektiğini düşünen Pozitivizm gibi ideolojilerin günümüzde çözülüş sürecine girdiklerini vurgulamaktadır. Bu durumda klasik teorisyenlerin dinin gerilemesi olarak ifade ettikleri süreç

anti-Hristiyanlığı ifade eden bir süreçtir. Oysa Yeni Paradigma açısından günümüzde bu süreç post-Hristiyanlık olarak düşünülmektedir (Rorty ve Vattimo, 2009:10).

Yeni Paradigmacılar tarafından Klasik Sekülerleşme Teorisine yöneltilen üçüncü eleştiri ise sekülerleşmenin gerçekleştiği varsayılsa bile 20. yüzyılın sonlarına doğru kutsala dönüşün başladığıdır. Dinin çöküşü olarak adlandırılan süreç doğrusal bir çizgide değil dairesel bir döngüde değerlendirilmelidir. Sekülerleşme bir dönemde yaşanmış olsa bile dairesel bir döngüde belli bir alanda gerçekleşmiş ve sonrasında yeniden dinin etkisi güçlenmiştir (Swatos and Christiano 2000: 8; Köse, 2001: 207). Sekülerleşme süreci her toplumun kendi toplumsal yapısı gereği farklı boyutlarda gerçekleşmiştir. Sekülerleşme değiştirilemez veya durdurulamaz bir süreç olarak değerlendirilemez. Sekülerleşme süreci yaşanmaya başladığında dahi dini canlanmalar toplumların var olan durumlarına göre olmaktadır.

2.3. Eklektik Paradigma Teorisi

Klasik Sekülerleşme Teorisi ve Rasyonel Seçim Teorisinin savunduğu sekülerleşme yaklaşımlarına ek olarak farklı bir pencereden bakan Eklektik Paradigma Teorisine de değinmek gereklidir. Bu teorinin ortaya çıkış sebebi Rasyonel Seçim Teorisi savunucularının Klasik Sekülerleşme Teorisini tam anlayamadığı ve yanlış yorumladığı inancına dayanmaktadır. Bu paradigmanın temelinde klasik ve rasyonel sekülerleşme teorilerine üçüncü farklı bir yol sunmak vardır. Eklektik Paradigma savunucuları arasında Mark Chaves, David Yamane, Conrad Ostwalt ve Jose Casanova bulunmaktadır (Köse, 2006:13).

Eklektik Paradigmanın temelde savunduğu görüşlerde, özellikle Rasyonel Seçim Teorisine bir eleştiri içerdiği görülmektedir. Ancak söylemlerinde Klasik Sekülerleşme Teorisinin de bazı noktalarda eksiklerini vurgulamaktadır. Bu kapsamda söylemlerini şu şekilde derlemek mümkündür (Akyüz ve Gürsoy, 2008:86).

Eklektik Paradigma, Rasyonel Seçim Teorisini Klasik Sekülerleşme teorisyenlerinin ortaya attığı dinin gerileyeceği görüşünü yanlış anlayarak dinin yok olacağı şeklinde yorumladığı vurgusunu yapmaktadır. Yeni Paradigma ve Rasyonel Seçim Teorisini modern toplumda var olan din olgusunun varlığını abarttığını ileri sürerek sekülerleşmenin gerilediği görüşlerini eleştirmiş, dönemsel anlamda dine yönelmelerin sekülerleşmenin gerilediği teziyle desteklenemeyeceğini savunmuştur. Sekülerleşmenin klasik söylemlerde dinin gerilediği şeklinde yorumlanması ve Yeni Paradigma savunucuları tarafından ileri sürülen belli yerlerde dinsel yönelimlerin arttığı görüşü yalnızca Avrupa'daki gelişmelerle örneklandırılmıştır. Bu da genel geçer bir savın ortaya atılması önündeki en büyük engeldir. Bu kapsamda ileri sürülen görüşler Avrupa dışındaki yerleri dikkate almadığı için eksiktir. Eklektik Paradigmanın üzerinde önemle durduğu başka bir nokta Rasyonel Seçim teorisyenlerinin sekülerleşmeyi bireysel dindarlık noktasında ele almasıdır. Kurumsal anlamda sekülerleşme dikkate alınmadığı için bu noktada da eleştirilmiştir. Rasyonel Seçim Teorisine paralel olarak dinin toplum üzerindeki otoritesinde bir gerileme olduğu vurgusu desteklenmiştir. Bununla beraber sekülerleşmenin özünün farklılaşma olduğunun altı çizilmiş, seküler alanların din ve dinsel olanın hakimiyetinden arındırıldığı vurgulanmıştır.

Eklektik Paradigmanın görüşlerinde genel bağlamda kutsal algısı izleri görülmektedir. Bu görüşü destekleyenlere göre din geleneksel inançlar ve kurumlarla sınırlı değildir. Sekülerleşme sürecinin bir etkileşim süreci olarak değerlendirilmesi gerekir. Modernite ve din birbirinden etkilenen iki önemli olgudur. Bu etkileşim sürecinde mutlak surette bir tarafın kazanması mümkün değildir aksine her iki olgunun da birinin alanında yaşama tutunması daha olasıdır. Aydınlanma ve modernitenin topluma getirdiği yeni anlayışların varlığı din olgusu ve onun görünümü üzerinde etki etmiştir, lakin bu dinin modern çağda varlığının sonlanması

anlamına gelmemektedir (Köse, 2006:13-14). Bu süreci dinsel kurumlar, dinsel yönelimler ve inançlarda yeni bir güncelleme olarak değerlendirmek hatta dinin farklı formlara bürünerek hayatta kalma mücadelesi olarak yorumlamak daha kapsayıcı bir yaklaşım olmaktadır.

3. Dinin Geleceği Hakkında Söylemler

Dini kurum ve sembollerin toplumsal alandaki öneminin azaldığını ifade eden sekülerleşme, din olgusunun geleceğinin sorgulanması bağlamında önemli bir kavram olarak dikkat çekmektedir. Esas itibarıyla Fransız Devrimi'yle başlayan ve modernleşmeye paralel olarak ilerleyen dinin toplumsal alandaki rolünün değişim süreci tek bir faktör ve tanımla belirlenemeyecek kadar karmaşık bir yapıya sahiptir. Sekülerleşme bir süreci ifade eder ve her toplumun yapısına göre, dine bakış açısı ve dini yaşama düzeyi farklılık göstermektedir. Dünya, Fransız Devrimi'yle beraber bir değişim ve dönüşüm sürecine girmiştir. Bu yadsınamaz bir gerçektir lakin din olgusunun modernleşen ve aydınlanan dünyada tek bir faktöre bağlayarak açıklamaya çalışmak olanaksızdır. Bu kapsamda “dinin geleceği nedir?” sorusunun cevabını yine sekülerleşme kavramına ve sürecine yönelik görüşler çerçevesinde açıklamak en doğrusu olacaktır.

Sekülerleşmenin kavramsal olarak ortaya çıkışı Aydınlanma döneminde gerçekleşmiştir. Aydınlanma ve modernite öncesi kilise egemenliğinde olan toplumsal yapının baskıcı dindarlık eğilimine karşı toplum tabanından gelen değişim talebi ve üst sınıf olarak adlandırılan kesimin dinsel bilgi yerine bilimsel bilgiyi benimsetme isteği sekülerleşme olarak adlandırılan bir başkaldırıyı ortaya çıkarmıştır (İpek, 2018:38-39). Aydınlanma dönemiyle başlayan bu süreçte insan faktörü ön plana çıkmaya başlamış, bilginin kaynağıyla inanç ve vahiy anlayışı yıkılarak yerine akıl ve deney geçirilmiş, bilimsel olan dinsel olanın yerini almıştır. Birbirini takip eden süreçte dünya üzerinde gerçekleşen sanayileşme ve ekonomik değişim süreçleri sekülerleşmeyi perçinlemiş, bireysel özgürlüklerin artmasıyla beraber insanın kazandığı özgüven, kutsal olandan kopuşu hızlandırmıştır (Berger, 2013:277). Kilise egemenliğinin gün geçtikçe etkisinin zayıflaması ve insanın sosyal yaşamında bağlayıcı olanın artık bireysel özgürlüğüne dayalı bireysel kararları olduğunun kabulü ve akılda temellendirilen bilgilerinin gün geçtikçe artması, din olgusunun yavaş yavaş yok olduğu/olacağı anlayışını ortaya çıkarmıştır. Yaşanan bu gelişmeler ışığında dinin toplumsal yaşamda gerilediğini ve bu gerileme sürecinin doğrusal bir çizgide giderek artacağını savunan Klasik Sekülerleşme Teorisine göre din bir gün tamamen yok olacaktır. Ancak din faktörünün sosyal yaşamdan bütünüyle silineceği hususunda kehanette bulunmak oldukça zordur. Geçmiş deneyimlere ve tarihsel sürece bakıldığında dinin geleceğinin bir yok oluş olmadığını söylemek, tamamen ortadan silineceğini iddia etmekten daha rasyonel bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Bu kapsamda dinin geleceğinin analiz edilmesi hususunda bu çalışmaya referans olan R. Rorty ve G. Vattimo'nun dinin geleceği hakkında ileri sürdüğü söylemlerin analiz edilmesi konuya farklı bir bakış açısı sunmak noktasında önem taşımaktadır.

3.1. Tanrısız Hristiyanlık

Sekülerleşmeyle beraber ortaya çıkan “dinin gelecekteki durumunun ne olacağı” hususunda ortaya atılan iddialar neticesinde birçok farklı pencere açılmaktadır. Bu pencerelerden biri, Klasik Sekülerleşme Teorisine karşı ortaya çıkan Rasyonel Seçim Teorisine ve Eklektik Paradigmanın açtığı penceredir. Buna göre dinin aslında yok olmadığı ama Tanrıya atfedilen değer ve Tanrı tasavvurunun değiştiği inancına açılır. Bu teze binaen modernleşme ve sekülerleşme dolayısıyla tanrısız bir Hristiyanlık anlayışı mı bizi karşılamaktadır sorusuyla muhatap olmamız gerekmektedir. Rorty ve Vattimo'nun (2009:27) ele aldığı bu meseleye karşı temelde içinde bulunulan durum şu şekilde ifade edilebilir.

Sekülerleşme bağlamında Aydınlanmayla beraber kilisenin toplum üzerindeki hakimiyetinin sona ermesi yalnızca kurumun toplum üzerindeki tahakkümüne atfedilen bir değerlendirmedir. Bu durum toplum nezdinde var olan din olgusunun bütüncül olarak yok olduğunu ifade edemez. Kilise kurumu içinde bulunan din yönetimini elinde bulunduran rahiplerin Tanrı adına güç kullanması ve Tanrının yerine geçerek toplumu bir arada tutmaya yönelik gösterdikleri faaliyetlerin bütününe bir reddiye vardır. Tanrı yeryüzündeki evlatlarına rahiplik yetisini verebilir (İsa Mesih'in Son Zaman Azizler Kilisesi, 2021) inancı dolayısıyla sarfedilen tahakküm girişimleri artık modern çağda etkinliğini yitirmiştir. Tartışma kapsamında değinilecek en önemli nokta belki de Hristiyanlığın artık toplumsal düzeyde açıkladığı tek gerçeğin sevgi ve iyilikseverliğe bir başvuru niteliği taşımasıdır. Tanrısız Hristiyanlık, yüce bir varlık olarak Tanrının varoluşunu kanıtlama girişimlerinden kurtularak, dini bir tahakküm ve baskı altında yaşamak zorunda kalmadan bireysel olarak vicdanlarda yaşamaktır (Rorty ve Vattimo, 2009:27). İçinde bulunduğumuz çağ artık özcülükle açıklanamayacak kadar karmaşık bir duruma gelmiştir. Tanrısız Hristiyanlıkta yalnızca kilise toplumdan tahakküm yetisini çekerek tanrısızlaştırılmıştır. Manevi aşkınlığını dinin kendisi kaybetmemiştir. Rasyonalist aydınlanmacılığın öngördüğü iki ihtimal şudur; kör inanç fanatizmi ya da kültür kökü bulunmayan dünyaya sağlam bir tutunuş sergilemeyen akıl kuşkuculuğudur. Ancak bu iki ihtimal dışında da bir yol olabileceğinin altını çizen Vattimo, iktidar kavgaları, zorlama, ideolojik manipölasyonlar ya da çıkara dayalı inanç ve kültür gerekçeleri olmadan dinsel deneyimin yeniden keşfedilebileceğini öne sürmektedir (RortyveVattimo,2009:26-29).

Rorty ve Vattimo 'ya göre (2009), Aydınlanmanın ortaya çıkışıyla birlikte bilim ve dinin kendisi olarak görülen kilisenin karşı karşıya kaldığı şey temelde aynıdır. Her ikisi de kendisini hakikatin tek kaynağı olarak görür ve ikisinin de toplum üzerinde hüküm sürme istekleri bulunmaktadır. Ancak modernleşme insan aklını farklı boyutlarda sorgulamalara yönlendirmektedir. Din denilen olguyu kurumlardan ve inançlardan arındırmak bu çağın getirdiği düşüncenin tezahürüdür. Dinin daha geniş anlamda ele alınması ve içinde yer alan "kutsal" olgusu üzerinden değerlendirilmesi gerekmektedir. Din ve sekülerleşmenin birbirine düşman mı olduğu yoksa geline nokta bir arada yaşamaya müsait bir yapıya mı sahip oldukları üzerinde bir değerlendirme gereklidir. Bugün bu tartışmaların odağına bakıldığında aslında bu iki olgunun bir arada yaşadığı ve anlamlandırıldığı görülmektedir (Şengül, 2020:327).

Rorty ve Vattimo'nun bahsettiği bu Tanrısız Hristiyanlık aslında kendini tam da burada göstermektedir. Sekülerleşme toplum üzerinde dini kurumların etkisinin azalması olarak kendini resmeder. Bu bağlamda sekülerleşmenin dinin kendisine herhangi bir etkisi veya saldırısı bulunmamaktadır. Sekülerizmin yaşadığı toplumlarda (düzeyi ve yoğunluğu farklı da olsa) din hep var olmuştur ve etkisini kaybetmemiştir. Aksine yeni anlayışların ortaya çıkmasıyla kendini daha da güçlendirmiştir (Köse, 2006:14). Burada altı çizilmesi ve doğru anlaşılması gereken nokta tanrısızlık olarak bahsedilen şeyin kurum olarak kiliseye yönlendirilmesidir. Tanrının gücünü elinde bulunduran kilise kurumunun bu hakimiyeti kaybetmesi toplumda tanrısız başıboş bir Hristiyanlığın kaldığı algısıyla bütünleşmektedir ki bu algı yalnızca bir ironi niteliği taşımaktadır. Günümüzde hala tartışılır boyutlarda olan bu dinsizlik algısının da belki de Kilise 'ye disiplin yerine iyilikseverliği işlemesi gerektiğine ikna etmekle çözülebileceği vurgulanmaktadır (Rorty ve Vattimo, 2009:26-29).

Tanrısız Hristiyanlık meselesinin anlaşılması için bazı örnekler vermek, günümüzde geline noktanın hangi boyutlarda tanrısızlık içerdiğinin belirlenmesini kolaylaştıracaktır. Sekülerleşmeyle beraber belki de ortaya çıkan en büyük yanılgı Hristiyanlığın toplum üzerinde var olan iktidarını kaybettiği veya krize girdiği üzerinedir. Ancak durum pek de öyle

değildir. İktidarı kaybeden ya da krize giren kilise kurumu ve sosyal bir tabaka olan ruhbanlıktır (Kirman, 2008:290). Hristiyanlığın her dönemde Batının hem dini hem de kültür alanlarında etkinliği sürmektedir. Günümüzde batı toplumlarında kendini “Ateist Hristiyan” olarak tanımlayanların varlığı bunun göstergesi olarak değerlendirilebilmektedir. Bir dönem Avrupa Birliği Komisyonu Başkanı olarak görevde bulunan Jaggues Delors da koyu bir Katolik olmasına rağmen sosyalist yanına dikkat çekmesi (Aydın, 2020), kişilerin yaşadıkları toplumda kültürlerinden aldıkları değerleri kimlik olarak taşıyabildiğini kanıtlamakta ve Hristiyanlığın Avrupa toplumunda önemini ve değerini koruduğunu göstermektedir (Kirman, 2005:67). Tüm bunlardan hareketle “Tanrısız Hristiyanlık” kilise kurumun tahakkümüne yöneltilen bir ifade olarak dikkat çekmektedir.

3.2. İnanç Çağından Akıl Çağına, Akıl Çağından Yorum Çağına

Zaman değiştikçe zamana bağlı olan her şey de değişime uğramaktadır. Dünya tarihinde toplumlar için bazı önemli süreçler bu değişimin temel yapı taşlarını oluşturmaktadır. Fransız Devrimi, Aydınlanma ve modernleşme süreçleriyle birlikte insan hayatında meydana gelen maddi ve manevi değişimler bu kapsamda yeni bir dönemi başlatacak kadar önemli bir olgu olarak değerlendirilmektedir.

Aydınlanmayla beraber köklü değişimler sebebiyle toplum akılsal ve bilimsel bir sürece yönelmiştir. Batı toplumlarında gelişmeye başlayan akılcı düşünce pratikleri, eskinin geleneksel, dogmatik, önyargılı ve baskıcı düşünce pratiklerini değiştirmeye başlamıştır (Duignan, 2015). Ekonomik, sosyal ve siyasal düzeyde önemli değişimlerin başlangıcı olan bu dönemde Aydınlanma Çağı, aklın, bilimin, insanın ve felsefenin ön plana çıktığı bir dönem olarak dikkat çekmiştir. Aklın ışığında tüm toplumsal değerlerin sorgulandığı ve dönüştüğü Aydınlanma Çağına akıl çağı da denmektedir (Gökberk, 2023:328). Aydınlanmayla başlayan bu çağın öncesi dönemi ise Orta Çağ felsefesinin skolastik düşüncesine yansıyan dinsel tonların yoğun olarak yaşandığı bir dönemi ifade etmektedir. Orta Çağ felsefesi din yönelimli veya dinsel içerikli düşünce biçiminin hâkim olması dolayısıyla “inanç çağı” olarak tabir edilmektedir. Gökberk (2023:42) Orta Çağ felsefesini “Hristiyanlaştırılmış Antik Felsefe” olarak değerlendirmektedir.

İnanç çağı olarak bahsedilen dönemde geleneksel, dogmatik, skolastik düşünce sistemine verilen ağırlık toplumun her kesiminde dinsel yönelimli bir tavrın sürdürüldüğü ve kilise hakimiyetinin en yüksek seviyede olduğu bir süreci ifade etmektedir. Bu durum Aydınlanmaya geçişle birlikte bilimin ve aklın tek hakikat kaynağı olarak değerlendirildiği süreçle sona ermiş, kilise o dönemde kendi tarihinde belki de en büyük meydan okumaya şahitlik etmiştir. İnanç çağındaki kilisenin ve dolayısıyla dine dayalı felsefenin baskın olduğu düşünce biçimi Aydınlanma süreciyle beraber akıl çağına evrilmiştir. Bu dönüşüm sürecinde “Tanrının her şeye gücü yeter” inancı “insan özgürlüğüyle nesnel hakikate ulaşılabilir” inancına dönüşmüştür. Vattimo da kilise hakimiyetinden arınan insanın özgürlükle nesnel hakikate ulaşabileceğini ifade etmiştir (Rorty ve Vattimo, 2009:49).

Son dönemde inanç çağı olarak adlandırılan dönemin belli gerekçelerle reddedildiği görülmektedir. Orta Çağ felsefesinin temelini oluşturan dini yönelim bu dönemin inanç çağı olarak adlandırılmasını sağlamıştır ancak Rasyonel Seçim Teorisi ve Eklektik Paradigma Teorisi temsilcileri Aydınlanma dönemi öncesinde toplumdaki dinsel yönelimin yoğun olmadığını savunmaktadırlar. Teori temsilcilerinin ileri sürdüğü farklı ifadeler olsa da din kavramının bir değişim sürecine girdiği açıktır. Sekülerleşmenin farklı aşamalar barındırdığı da bu doğrultuda söylenebilmektedir. Klasik Sekülerleşme Teorisinin kabul ettiği inanç çağı, sonraki teoriler tarafından reddedilip eleştirilse de inanç çağı olarak adlandırılan çağın içinde

bulunduğu kilise faktörü ve tahakküm koşulları dikkate alındığında bu dönemin inanç çağı olarak adlandırılmasına ortam sağlamıştır. Aydınlanmayla beraber artık akıl çağı dönemi başlamıştır. Günümüzde ise din vicdanlara indirgenerek yorumlanabilir bir özellik kazanmıştır. Bu kapsamda inanç çağından akıl çağına, sonrasında ise bir yorum çağına geçiş süreci başlamıştır.

Bu kapsamda ilk olarak inanç çağına yüklenen yüksek dinsel yönelimin yanılsamadan ibaret olduğuna dair söylemler barındıran Yeni Paradigma savunucularına bakacak olursak; Yeni Paradigma savunucularının Orta Çağ bir inanç çağı olarak değerlendirmedeği görülmektedir. Bunun sebebi olarak da Kuzey ve Batı Avrupa'da dini katılımların modernite öncesinde de düşük olduğu, özellikle Kuzey Avrupa'da Hristiyanlığa bağlılık büyük kitleleri içine alacak kadar içten olmadığı savı öne sürülmektedir. Orta Çağın bir inanç çağı olarak kabul edilmesinde öne sürülen nokta manastır hayatının Orta Çağda yaygın olmasıdır. Yeni Paradigma Teorisini savunanlar ise öne sürülen bu görüşe karşı Orta Çağ bu kadar kutsala dönük bir ortam barındırıyorsa insanların neden bu kadar dünyadan çekilerek manastırlara yöneldiğini eleştiri olarak yöneltmişlerdir (Köse, 2001:12).

İnanç çağından akıl çağına, akıl çağından yorum çağına geçiş sürecinde değerlendirilmesi gereken ikinci bir nokta da Eklektik Paradigmanın savunucuları tarafından ileri sürülen sekülerleşme süreci içinde yer alan tüm faktörlerin birbirinden etkilenerek şekillendiği ifadesidir. Bu kapsamda sekülerleşme sürecinin tek bir teori olarak ele alınamayacağı, bu sürecin oldukça karmaşık, pürüzlü ve birbiriyle bütünleşmemiş üç farklı önermede gerçekleştiği savunulmaktadır. Bu üç farklı önermeyi öne süren Jose Casanova'ya göre sekülerleşme süreci birincil doğrultuda seküler alanların dini kurum ve yasalardan farklılaşması, ikincil olarak dini kurum ve pratiklerin düşüşe geçmesi ve nihayetinde dinin mahrem hale gelmiş bir seviyeye doğru marjinal bir boyuta geçmesi olarak belirlenmiştir (Davie, 2015:291). Casanova'ya benzer şekilde bu süreci yorumlayan Swatos ve Dobbelaere de sekülerleşmeyi makro düzeyde toplumsal sekülerleşme ve laiklik, mezo olarak alt sistemlerin sekülerleşmesi/kurumsal sekülerleşme ve mikro düzeyde bireysel sekülerleşme olarak yorumlamışlardır (Akyüz ve Gürsoy, 2008:86).

Dobbelaere'ye göre toplumsal düzeyde olan sekülerleşme süreci insanlar arasındaki ilişkiler ağına var olan dinsel yönelimlerin nüfus alanından çıkışını ifade etmektedir. Din modernite öncesinde ekonomi, siyaset, hukuk gibi toplumsal kurumlar arasında yoğun düzeyde etkinlik göstermektedir. Ancak moderniteyle beraber bu etkinliği azalmıştır (Dobbelaere, 2006: 111; Akyüz ve Gürsoy, 2008:86). Kurumsal sekülerleşmeyi ise toplum içinde var olan kurum ve yapıların sekülerleşmesi ve Aydınlanma süreciyle dönüşüm sürecine girmesi olarak yorumlamıştır. Bu yorumun daha anlaşılır hale gelmesi için konuyu bir saat örneğiyle açıklamıştır. Bilim ve sanayinin gelişimiyle beraber yaşamlarımıza giren zaman algısının modern toplumda gerçekliğini pekiştiren saatin icadı, manastırlarda çan çalındığı zamanlara bir baş kaldırı olarak değerlendirilmiştir. Toplum nezdinde geçerliliği olan kilise zamanı sekülerleşme içinde bu yeni sisteme uyum sağlamak zorunda kalmış çan çalmak yalnızca dini ritüellerin gerçekleştirildiği geleneksel bir figür olarak yaşamını sürdürmeye başlamıştır. Kilise hukukuna bağlı zaman yönetiminin toplumsal yaşamdan çekilmesi kurumların sekülerleşme sürecine teslim olduğu anlamında da değerlendirilmiştir (Şengül, 2020:329). Son olarak bahsedilen bireysel sekülerleşmede ise kişilerin kilise kurumu dolayısıyla maruz kaldığı baskı ve tahakküm düzeninden kurtulmasını, kilise kurumunun kendisine yönelttiği dikteleri reddetmesini ve toplumsal normlarla hayatını şekillendirmesini ifade etmektedir. Dini otoritenin birey üzerindeki etkinliğinin azalması aslında bireyde bulunan inanç, ibadet ve ahlak ilkeleri üzerindeki yönlendiriciliğinin azalması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bireyin

kendi içinde dini hassasiyeti zarar görmemekte yalnızca kurumun bireyde var olan dinsel yönelimin sömürülemediği bir düzenle yüz yüze kaldığı süreç yaşanmaktadır (Akyüz ve Gürsoy, 2008:87). Böylece din bireysel sekülerleşmede artık birey için mahrem bir alan halini almıştır.

Tüm bunlardan hareketle şunu ifade edebiliriz: Bir kısım düşünür tarafından inanç çağı olarak nitelendirilmesi yanlış olarak görülse de modernite öncesi inanç ve inanca dayalı kurumsallaşmış yapıların hâkim olduğu dönem moderniteye geçişle beraber süreç içinde yerini aklın ve bilimin egemen olduğu bir çağa bırakmıştır. Sekülerleşme süreçlerinde yaşanan gelişmelerle din olgusu üzerinde farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Buna paralel olarak inançsal meseleler de her geçen gün daha da sorgulanır ve farklı boyutlarda yorumlanır şekle bürünmüştür. Bahsedilen tüm sekülerleşme süreçleri bir yana kabul edilmesi gereken en önemli şeyin değişimin kendisi olduğu açıktır. Bu sebeple Gianni Vattimo içinde yaşadığımız bu çağın inanç ve akıl çağlarından öte artık bir yorum çağı olduğunu öne sürerek bu çağı diyalog kültürüyle bağdaştırmıştır. Sekülerleşme söylem ve teorilerine bütüncül bakıldığında, sekülerleşme sürecinin dinin tahakküm ve baskı araçlarının toplumsal yaşamdan çekilmesi belki de en çok kabul gören tek ortak kabuldür. Bunun yanı sıra sekülerleşme üzerine tartışılan tüm konuların karşılıklı diyalog olarak geliştiği de görülmektedir. Toplumsal düzeyde sekülerleşme süreci olarak geçirdiğimiz tüm bu değişim sürecinde dinin (kilisenin) yapması gereken şey kendine bir diyalog kültürü oluşturmastır. Çünkü Vattimo'nun da altını çizdiği nokta şudur ki din olarak görülen kilise doğal metafizik ve kutsal metin etiketlerine sıkı sıkıya bağlı kalıp bunları meşrulaştırmak için açıklama girişiminde bulunduğu sürece toplumun kendisiyle hiçbir zaman bir diyalog kuramayacaktır. İçinde bulunduğumuz yorum çağında kilisenin nesnellığe yönelik tüm iddialarını feshedip tüm dünyayı dine çağıran evanjelik mesajını üstlenmesi imkânsız değildir. Yorum çağı olarak addedilen bu çağda felsefenin ve insanın asıl görevi tarihselliğe dönmektir. Bilginin gelişiminden ziyade ahlaksal ve zihinsel gelişim ön plana çıkarılmalıdır (Rorty ve Vattimo, 2009:51).

3.3. Teizm ve Ateizm Ötesinde Kılavuz Olarak Din

İçinde bulunduğumuz çağda geçmişten günümüze aktarılan her türlü olay ve durum sonucunda din olgusunun nihayetinde nereye varacağına dair yapılabilecek varsayımsal söylemlerden biri de artık din denilen şeyin ancak bireyde bir kılavuz olarak yaşamaya devam edeceği söylemidir. Sekülerleşme bütüncül bir süreci kapsamaktadır ama kelime anlamı itibarıyla de bir dinsizliği yansıtmamaktadır. Dünyevileşme olarak tabir edilen sekülerleşmenin toplumda en net görülen etkisinin tahakkümden kurtuluş olduğu söylenebilir. Ayrıca bireysel anlamda dinsel yönden bir yok oluşu temsil etmeyen sekülerleşmede varılan nokta özcülük karşıtlığı olarak ifade edilmektedir (Rorty ve Vattimo, 2009:33).

21. yüzyılda metafizikten uzaklaşma, kişileri izlenebilir fenomenlere bağımlılıktan kurtarmaktadır (Rorty ve Vattimo, 2009:36). Bunun anlamı; dindar olmanın artık belli bir bağımlılık içermemesidir. Dindar olmanın ya da ateist olmanın ötesinde bir din olgusunun hâkim olduğu zamanlara ulaştığımız şeklinde yapılan yorumların temelinde, Tanrının bizleri artık hizmetçisi olarak değil dostu olarak gördüğü anlayışı bulunmaktadır (Rorty ve Vattimo, 2009:58).

Din geçmişten günümüze insan hayatının ve kültürlerin vazgeçilmez bir parçası olarak varlığını sürdürmektedir. İnsanın ve insanın içinde yaşadığı çağın sürekli olarak kendini geliştirmesi ve yenilemesi göz önünde bulundurulduğunda din faktörünün de çağdan çağa farklı anlayışlarla ifade edilmesi mümkündür. İnanç çağının temelinde bulunan özcü yaklaşımla hakikatin kaynağını açıklamaya çalışmanın kişilere ve kurumlara yönlendirdiği

baskı günümüzde artık daha çok rehberlik boyutuyla değerlendirilmeye başlanmıştır. Hayatın anlamının keşfedilmesinde izlenen yol dinin kılavuz olarak yönlendirici etkisiyle bütünleşmiştir. 21. Yüzyılda dinin kılavuz olarak algılanmasında ve dinsel inançların bu doğrultuda yaşanmasında bizleri bu yeni söyleme iten şey, insanların artık dini hakikatin temeli olarak değil toplumsal yapının düzenleyicisi olarak görmesinden kaynaklanmaktadır (Rorty ve Vattimo, 2009:34-42, Kızılabdullah, 2008:175).

Vattimo'ya göre (2009:42) din olgusunun temelinde var olan “sevgiyle özdeşim kurma” ve “iyilikseverliğe dönüş” dinin kılavuz olarak kişilere sunduğu ilk yönlendirme olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte bireylerin toplumsal yaşamda hakikati anlamalarını kolaylaştıracak şekilde davranmalarını sağlayan din bazı temel prensipleri de bünyesinde barındırmaktadır. Bu kapsamda 2007 tarihli Toledo Kılavuz İlkeleri dikkat çekicidir. Bireysel anlamda dinin kişiye özel bir öğreti olduğu ve sevgi temelinde işletilmesi gerektiği üzerinde duran ilkelerin genel çerçevesi şu şekildedir (Kızılabdullah, 2008:178-180).

- Din ve inanç hakkında bireyde oluşan birikim adalet ve doğruluk içermelidir.
- Temel haklar, bireysel özgürlükler ve sivil değerler toplumsal saygı temeline oturtulmalıdır.
- Bireyde oluşan dinsel temel, inanç özgürlüğü barındırmalıdır.
- Din faktörünün gelecek nesillerdeki yansımaları kültürün en temel yapı taşı olan aile ve toplumsal diğer kurumlarla destekli sürdürülmelidir.
- Diyalog kültürü temelinde olan danışma grupları dinsel öğretilerde önemli bir konumda tutulmalıdır.
- Dinin bireyde yaşanır kılınması ve sürdürülmesi zorunluluktan uzak tutulmalı, baskıcı bir çizgide olmamalı ve bireyin talebine bırakılmalıdır.
- Bireyin içinde yaşadığı çağda var olan şartlar gözetilerek duyarlı ve saygılı etkileşim kurmanın önemi ön plana çıkarılmalıdır.
- Topluma dinsel öğretilerin temeli aktarılırken adil ve saygılı olunması gerektiği, dinsel yaklaşımlarda farklı görüşlerin de hesaba katılabileceği temel olarak aktarılmalıdır. Bu kapsamda dinsel yöneliminde bireysellik vurgulanmalıdır.
- Temelin din olduğu bu meselede merkezde tek bir inanç ve yaklaşımın bulunamayacağı görüşünden hareketle dönemin çağdaş ve tarihsel meseleleri de hesaba katılarak seküler yaklaşımlarda duyarlı bir çerçeve çizilmelidir.

Toledo Kılavuz İlkelerinin genel çerçevesinden hareketle, bu ilkelerin aslında kamu alanında dinin sunumunu geliştirmek üzere oluşturulduğu ancak günümüz şartlarında kamu kurumlarının sekülerleşmeden payını alarak yönlendirici etkisinden feragat ettiği açıkça görülmektedir. Her ne kadar bu ilkelerin ana hedefinde okul, aile ve diğer toplumsal kurumları senkronize şekilde toplumda var olan dinsel işleve dahil etme girişimi bulunsu da günümüz din olgusunun artık bu yönetme işlevini sürdüremediği gerçeğiyle yüzleşme bulunmaktadır. Bu kapsamda ilkelerin temelde vermek istediği mesajın din ve birey arasındaki ilişkiyi yalnızca kılavuz mantığında desteklediği açıktır. Rorty ve Vattimo'nun da öne sürdüğü kılavuz olarak bir din anlayışının çağımızda hüküm sürdüğü görüşü büyük çoğunlukla desteklenmektedir.

4. Teoriler ve Söylemlerden Hareketle Tespitlerin Yorumlanması

Sekülerleşmenin etkisiyle tartışma konusu olan din olgusunun yol haritasını belirlemek ve geleceğini tespit etmek için ortaya atılan teoriler ve söylemlerin bütüncül anlamda tespitlerini yorumlamak gerekirse şunları söylemek mümkündür.

Din olgusunun geleceğinin saptanması noktasında Klasik Sekülerleşme Teorisinin ortaya attığı “dinin tamamen yok olacağı” tezine karşı ortaya çıkan Rasyonel Seçim Teorisi bu

tezin geçerli olmadığını doğrulamak için bazı eleştiriler ortaya atmıştır. Bu teorinin temsilcileri öncelikli olarak modern ve aydın yeni dünyanın geçmişe göre daha seküler olmadığını ileri sürerken aslında sekülerleşmenin hiç gerçekleşmediği yönünde bir eleştiriyi bunu açıklama eğilimindedirler. Sekülerleşme iddialarını öne sürenlerin bu iddialarının doğruluğunu tarihsel bir kanıtla ortaya koyamamalarının yanı sıra aksi yönde birçok tarihsel veriye ulaşmanın mümkün olduğunu da belirtmektedir (Kirman, 2008:286). Sekülerleşme karşıtları 19. ve 20. yüzyıllarda din olgusu üzerine yapılan abartılı yorumları gerçek dışı bulmaktadır. Yeni Paradigmaticılar geçmişte daha dindar bir Avrupa'nın var olduğu ve bunun belli faktörler sebebiyle azalmaya başlayıp süreç içinde yok olacağı savını, tarihin yanlış yorumlanmasına bağlamaktadırlar. Yeni Paradigma temsilcileri Orta Çağ olarak adlandırılan dönemi inanç çağı olarak görmez. En azından zannedildiği ölçüde büyük bir dinsel bağlılık söz konusu değildir. Onlar bu savlarını Kuzey ve Batı Avrupa'daki dini katılımın Aydınlanma öncesinde de düşük seviyede olduğu bölgeler ve dönemlerin olduğunu, özellikle Kuzey Avrupa'daki Hristiyanlığın geniş kitleleri içine alacak kadar derin bir bağlılık içermediğini bu görüşlerine destek niteliğinde sunmuşlardır (Köse, 2001:12).

Dinin geleceğinin saptanması yönünde sekülerleşmeye karşı açıklanması gereken ikinci bir tez de sekülerleşme sürecinin gerçekleşmiş olduğu varsayılsa bile dine dönüşün mümkün olduğu hususudur. Gianni Vattimo da bu hususta dinsel bir deneyimin çoğu zaman toplu bir göç olarak yorumlandığını ancak göçün olduğu yerde büyük olasılıkla bir dönüşün de olacağını söylemektedir. Dinin doğası gereği varoluş koşullarında hep bir geri dönüş söz konusudur. Eğer bir geri dönüş söz konusu ise din denilen olgu kendini sunmak için yeni bir biçim arıyor demektir (Derida ve Vattimo, 2011: 77). İnsan ve Tanrı arasındaki ilişki günümüzde farklı bir form almıştır. Bu yeni form Tanrının tüm erklerini insana aktardığı/devrettiği daha ılımlı ve yumuşak bir ilişki olarak değerlendirilmektedir (Rorty ve Vattimo., 2009:11).

Din olgusu döngüsel bir süreç olarak kendini sergilemektedir. Tarihsel süreç içinde Klasik Sekülerleşme Teorisyenlerinin savunduğu “dinin yerküreden tamamen silinmesi” anlayışına karşı gelişen olaylar da mevcuttur. Sekülerleşmeye karşı gösterilebilecek tarihsel olaylardan belki de en önemlisi yetmiş yılı geçkin süre devlet eliyle din karşıtı politikaların uygulandığı Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'da dinin yeniden canlanması örneğidir. Uygulanan din karşıtı politikalara rağmen dinin önemli bir canlanma dönemine girdiği süreç ve bu sürecin aktörlerinin Sovyet elit tabakasından olması olayın daha da dikkat çekmesini sağlamıştır. Bu süreç dinin devlet eliyle engellendiği bir toplumda bile sekülerleşmenin zannedildiği boyutta dinsel yok oluşu temsil etmediğini hatta zaman zaman dinsel yönelimlerin arttığı dönüşümsel bir süreci temsil ettiğini bize göstermektedir (Köse, 2001).

Din ve dinin geleceğinin belirlenebilmesinde ifade edilmesi gereken bir diğer nokta da dinin çöküşten ziyade bir değişim sürecine girdiği düşüncesidir. Fransız Devrimi sonrası ve modernitenin etkisiyle orta çağ sürecinde kilise egemenliğine dayalı yönetimin gerileme sürecinin yaşandığı kabul edilir gerçekler arasındadır. Bireyselliğin ön plana çıkması, din ve dine dayalı dünya misyonunda akıl ve bilimin öncelenmeye başlaması bu tezi doğrular niteliktedir. Lakin bu yaşanan süreci dinsel bir çöküş olarak adlandırmamak daha gerçekçi bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Nitekim o dönemde değişim sürecine giren ana aktörler kilisenin toplum üzerindeki hakimiyeti ve ruhban sınıfının kilise aracılığıyla kullandığı yönlendirici etkidir. Bu görüş Eklektik Paradigma tarafından da desteklenmiş, sekülerleşmenin farklı formlarda ve farklı şartlarda oluşabileceği üzerinde durulmuştur. Kendini “laik ve dinsel zümre karşıtı” olarak tanımlayan R. Rorty de bu görüşü destekleyerek tanrının kelamını aracısız olarak müminlere yönelttiği bir toplum tasviri yapmıştır. Metafizikğin sonuyla birlikte

dindar olmanın görülebilir bir fenomene bağımlılık anlamına gelmediğini vurgulamaktadır. Din denilen olgunun teizm ve ateizmin ötesinde bireye kılavuzluk edecek misyonuna dikkat çekilmiş ve kilise kurumuna atfedilen tanrısızlık kavramı tahakkümden arınmayla eşleştirilmiştir. Rorty, burada modernite sonrası toplumların bir “Yorum Çağı’na” eriştiği gerçeğinin altını çizen Vattimo’yu, Hristiyanlık içinde yaşanan Aydınlanmada Tanrıya bir erk olarak tapınmayla bireysel bir sevgi bağıyla tapınmanın yer değiştirdiği düşüncesiyle desteklemekte ve Tanrının insanları artık hizmetçi olarak değil dost olarak gördüğünü vurgulamaktadır. Bu bağlamda kutsalın hakikat temelinde dayandırılma çabasının ortadan kalktığı “Yorum Çağı’nda”, otorite karşıtlığı, özgürlük ve demokratikleşme temelinde ele alınan dinsel düşünme metodunun gelişmesi oldukça önemli bir değişim olarak değerlendirilebilir. Rorty, Yorum Çağı’na geçmiş insanların özgürlük yolunda dini aforoz etmeye ihtiyaç bulunmadan bu süreci yönetebileceklerini öne sürer. Bunun yanı sıra Rorty, toplumsal boyutta dine bakış açısının değişim gösterdiğini dinin bireye kılavuzluk ettiği önermesiyle de güçlendirmiştir. Nitekim, yakın tarihli ele alınan Toledo Kılavuz İlkelerinin temelinde yer alan sevgi ve iyilikseverlik temelinde bireyin toplumsal hayattaki dini bakış açılarının bir temele oturtulmaya çalışılması da bu görüşü destekler niteliktedir. (Rorty ve Vattimo, 2009:9-58).

Rorty ve Vattimo’nun dinin geleceğine dair yaptıkları söylemsel yaklaşımlardan hareketle “Tanrısız Hristiyanlık”, “Yorum Çağı” ve “Dinin Kılavuzluk Görevi” tartışmalarında gelinen noktanın aslında iletişimsel bir misyonla ilerlediği söylenebilir. Bu var olan tüm sekülerleşme söylemlerinin (Klasik Teori haricinde) aslında dinin algısal anlamda bir değişim sürecinde olduğunu sergilemesi anlamına gelmektedir. Bu tartışmaların temelinde Tanrının varlığı veya yokluğu baz alınmaksızın bireyde inançsal yaklaşımların toplumsal boyuttaki dönüşümü yer almaktadır. Aydınlanma sonrasında toplumda ve inanç sistemlerinde gözlemlenen değişim süreçleri bu konunun tartışılmasında temel oluşturmaktadır. Nihayetinde tarihsel bağlamda yaşanan her gelişme bir diğer nedeni ve sonucu kendi eksenine çekerek etkilemektedir. İnsan doğası gereği her zaman fiziki dünyanın sınırlarını aşan anlam arayışı içinde olacaktır. Bu anlam arayışında din olgusu ilk algılanan temelden uzaklaşmış gibi görünse de yerine kimi zaman bireysel yaklaşımlar, kimi zaman yönlendirici bir erk, kimi zaman da dostane bir yaklaşım çerçevesinde kendini temellendirip farklı bir yüzle görünürliğini devam ettirecektir. Yapılan tüm tartışmalar ve teoriler ışığında bu sonuca ulaşmanın olası olduğu söylenebilir.

Sonuç

Çalışmada Sekülerleşme kavramının ortaya çıktığı dönemde ve sonraki süreçlerde farklı boyutlarda ele alındığı görülmüştür. Fransız Devrimi sonrası ortaya atılan sekülerleşme kavramı çalışmada üç ana teori çerçevesinde tartışılmış, bu çalışmaya referans olan *Dinin Geleceği* adlı kitapta ileri sürülen söylemler üzerinden hareketle bir inceleme gerçekleştirilmiştir. Çalışmada temel alınan sekülerleşme teorileri Klasik Sekülerleşme Teorisi, onun karşısında konumlanan Yeni Paradigma ve Rasyonel Seçim Teorisi ve bu iki teoriye üçüncü bir yol sunan Eklektik Paradigmadır. Çalışmanın cevap aradığı soruların temelinde ulaşılan sonuçlar aşağıdaki gibi sıralanabilir:

Çalışmanın cevap aradığı ilk soru “Sekülerleşmenin din kavramı üzerindeki etkisi nedir?” sorusudur. Çalışma kapsamında ulaşılan bilgilerle sekülerleşme sürecinin tarihsel süreçte farklı şekilde yorumlandığı görülmüştür. Sekülerleşme dinden uzaklaşmayı ifade eden bir süreç olarak değerlendirildiğinde bireysel anlamda dinin kişiselleştiği yorumu yapılabilmektedir. Bu yorumun temelinde bireyin aydınlanmanın etkisiyle öz kimliğinin belirleyiciliğinin artması ve dinin bütünü olarak adlandırılan kilise hakimiyetinden kurtuluş

bulunmaktadır. *Dinin Geleceği* kitabında söylemsel olarak ele alınan dinin kılavuz olarak bir işlev kazandığı ve eskiden kendinde barındırdığı tahakküm işlevini artık sürdüremediği iddiası bu dinin kişiselleşmesi tezini doğrulamaktadır. Bireylerin toplumsal alanda dinsel bağlarla değil dünyevi akılla hareket edebilmesi sürecine girdikleri görülmektedir. Sekülerleşmenin kurumsal anlamdaki etkisi ise kilise kurumu özelinde egemenlik kaybı olarak değerlendirilmektedir. Sekülerleşme olgusunun ortaya çıkışı aydınlanma sonrasında kilise tahakkümünden bir kaçışı temsil ederken bireyin modern bilimin gelişimiyle akli temel alan hakikat arayışlarında dinsel hakikate bağlı dogmatik yaklaşımlardan uzaklaştığı sonucuna varılabilmektedir.

Çalışmanın cevap aradığı ikinci soru ise sekülerleşme sonrası din olgusunun nasıl değerlendirildiği hususudur. Bu noktada sekülerleşmenin ortaya çıktığı andan itibaren birçok farklı değerlendirmeye tabi tutulduğu görülmektedir. Yapılan tüm bu değerlendirmelerden hareketle tüm sekülerleşme teorilerinin (Klasik sekülerleşme teorisi hariç) temelde din olgusunun bir değişim sürecine girdiği yorumunda hemfikir olduğu anlaşılmaktadır. Yalnızca Klasik Sekülerleşme Teorisi dinsel bir yok oluş öngörmüştür. Ancak bu çalışmada, dinsel bir yok oluşun çok da rasyonel bir yaklaşım olmadığı, tarihsel düzlemde yaşanan şartlar ve koşullarla dinsel olana dönüşün mümkün olduğu ve kilise kurumunun hakimiyet kaybının bireyde bulunan aşkın dinsel yönelimle eş tutulmamasının gerekli olduğu anlaşılmıştır. Dinin dönüşümü üzerine yüklenen anlamlardan yola çıkarak içinde bulunduğumuz çağın inanç ve akıl çağından öte yorum çağı olduğu ve din olgusunun da hakikat arayışını akla veya Tanrıya göre değil bireysel yoruma göre şekillendirdiği görülmüştür.

Çalışma kapsamında cevabı aranan bir diğer soru da dinin geleceğinin ne olduğu ve nereye evrileceği hususundadır. Bu sorunun cevabının net bir biçimde verilebilmesi mümkün gözükmemektedir. Çünkü sekülerleşme bağlamında tartışmaya açılan her teori ve söylem kendi içinde özel yorumlar içermekle birlikte birbirinin eksikliğini tamamlayan bir yapıdadır. Biri diğerinin eksiklerinden hareketle yeni bir söylem geliştirmiş ve sanki böylece teoriler arasında diyalogsal bir ağ kurulmuş gibi bir izlenim yaratmaktadırlar. Rorty ve Vattimo'nun öngördüğü "Tanrısız Hıristiyanlık", "Yorum Çağı" ve "Kılavuz Olarak Din" söylemlerinin de bu diyalog çerçevesinde yorumlarla sürdürüldüğü görülmüş, din, kilise, Tanrı ve inanç gibi olguların tanımlanmasında diyalog kurmanın öneminin elzem olduğu anlaşılmıştır. Diyalog kültürüne dikkat çeken Rorty ve Vattimo'nun söylemlerinden hareketle dinin geleceğinin kilise otoritelerinin dinin özel bir şekle bürünmesine müsaade etme yeteneğiyle de ilgili olduğu görülmüştür. Rasyonel Seçim Teorisi ve Eklektik Paradigma savunucularının ileri sürdüğü savlarda dinin dönüşüm olarak algılanmasından ve yorumlanmasından hareketle günümüzde sekülerleşmenin bireydeki kişisel inanç ve yönelimleri ifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu teorilerde din olgusunun tahakkümü altında olmadan yalnızca aşkın bir inanç olarak dine bağlılık göze çarpmaktadır. Toplumsal boyutta dinin asıl işlevinin sevgi ve iyilikseverlik olarak sürdürüldüğü şeklindeki düşünce kabul edildiği takdirde bu görüş büyük oranda haklı çıkarılmaktadır. Kilise tahakkümünden kurtulmak ve dinsel bağımlılığı toplumsal yaşamdan eksiltmek olarak yorumlanan sekülerleşme sürecinde din olgusunun geleceğinin yine bireysellikte bütünleşeceği öne sürülebilir.

Çalışma kapsamında tespit edilmeye çalışılan son mesele Vattimo ve Rorty'nin dinin geleceği ile ilgili söylemlerinde hangi teorilerin etkisinin gözlemlendiği ve hangi teorilerin dinin geleceğinin saptanmasında daha rasyonel olduğudur. İncelenen sekülerleşme teorileri ve söylemlerden hareketle Rorty ve Vattimo'nun ağırlıklı olarak Rasyonel Seçim Teorisi ve Eklektik Paradigma doğrultusunda bir gelecek tayini yaptığı söylenebilir. Rasyonel Seçim Teorisinin sekülerleşmeye yönelttiği tezlerinde bireysel dindarlık temelinde gerçekleştirilen

değerlendirmeler Eklektik Paradigmaticı tarafından eleştiriye tabi tutulsa da Rorty ve Vattimo'nun da bireyin din algısı üzerinde söylemlerde bulunduğu görölmektedir. Buna ek olarak yorum çağı olarak adlandırılan söylemde Eklektik Paradigma savunucularının dinin bir dönüşüm olarak algılanması, şartlara ve koşullara göre farklı şekillerde sekülerleşme süreçlerinin yaşanabileceğine dair vurgular yaptıkları görölmektedir. Yorum çağı olarak bahsedilen çağın bir etkileşim süreci barındırdığı ve oldukça karmaşık bir süreci temsil ettiğı yorumu yapılabilir. Nihayetinde sekülerleşme olarak bahsedilen sürecin bireyde var olan din olgusunu mahrem alana çekmesi de bu görüşü desteklemektedir. Son olarak sekülerleşme teorilerinden olan Rasyonel Seçim Teorisinin ileri sürdüğü dine geri dönüş söyleminin Vattimo'nun dinsel göç deneyimi hususundaki söylemiyle örtüştüğü görölmüştür. Bununla beraber Tanrının tüm erklerini bireylere devretmesi ve Tanrıyla insan arasında oluşan ılımlı ve yumuşak ilişki, dinin kılavuz olma özelliğıyle paralellik göstermektedir. Gerçekleştirilen çalışmada Klasik Teorinin savunduğı dinin yok olacağı tezinin karşı ileri sürülen Rasyonel Seçim Teorisi ve Eklektik Teorinin, dinin bir dönüşüm sürecine girdiğı hususunda ileri sürdüğü söylemlerin daha rasyonel olduğı görölmüştür. Toplumsal yapıda gerçekleşen sürekli değişim ve dönüşümler gelecekle ilgili kesin yargılara varmayı engellese de günümüzde hala din tartışmaları devam ederken dinin ortadan tamamen kalkmış olduğı ya da gelecekte kalkacak olacağı yorumu gerçeklikten uzak olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

- Akyüz, Niyazi ve Gürsoy, Şenol (2008). "Modernleşme Sekülerleşme İlişkisi Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme", *Sekülerleşme ve Dini Canlanma Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 22-23 Ekim 2008, 79-89, Ankara.
- Aron, Raymond (2000). *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Aydın, İsmail Şefik (2020). Bunları Unutmayınız! <https://www.yesilgiresun.com.tr/makale/4981379/ismail-sefik-aydin/bunlari-unutmayiniz> (Erişim tarihi: 18.12.2023).
- Bayer, Ali (2010). "Sekülerleşme Din İlişkisi: Kuramsal Bir Yaklaşım". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (16), 149-190.
- Berger, Peter L. (2013). *Sekülerleşmenin Toplumsal Kaynakları*, (Çev. Yavuz, Nuran). Kültür ve Toplum (Editör: Jeffrey C. Alexander, Steven Seidman). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi
- Davie, Grace (2015). "Avrupa Kuralı Doğrulama İstisna Mı?", Çev: İhsan Toker, M. Ali Kirman ve İhsan Çapcıoğlu (Ed.), *Sekülerleşme, Klasik ve Çağdaş yaklaşımlar*, ss. 277-298, Ankara: Otto Yayınları.
- Derrida Jacques; Vattimo Gianni (2011). *Din*. (Çev: Kundakçı, Durdu; Özcan Mehmet E.). Ankara: Dost Kitabevi.
- Dobbeleare, Karel (1989). "The Secularization of Society? Methodological Suggestions", *Secularization And Fundamentalism Reconsidered, Religion and the Political Order Volume III*, Edited by Jeffrey K. Hadden and Anson Shupe, Paragon House, New York, First edition, ss. 27-45
- Duignan, Brian (2015). Aydınlanma Avrupa Tarihi. <https://web.archive.org/web/20150621073929/https://www.britannica.com/event/Enlightenment-European-history> (Erişim tarihi:10.11.2023).
- Durkheim, Emile (1984). *The Division of Labor in Society*. (Çev. W. D. Halls). New York: Free Press.
- Ertit, Volkan (2020). *Sekülerleşme Teorisi*, Ankara: Liberte Yayınları, 2. Baskı: Şubat.
- Gorski, Philip, S. (2000). "Historicizing the secularization debate church, state and society in late medieavel and early modern Europe, ca. 1300 to 1700", *American Sociological Review; Feb.*; 65, 1, ss. 138- 168
- Gökberk, Macit (2023). *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2. Basım.
- Hamilton, Malcolm, B. (2001) *Sociology of Religion: Theoretical and Comparative Perspectives*. London: Routledge
- İpek, İbrahim (2018). "Din – Siyaset İlişkisi: Dünyü, Bugünü, Geleceği". *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, (2). 33-51.
- İsa Mesih'in Son Zaman Azizler Kilisesi, (2021). Rahiplik Tanrının Gücüdür. <https://www.churchofjesuschrist.org/study/iahona/2021/08/the-priesthood-is-gods-power?lang=tur> (erişim tarihi: 10.11.2023).
- Karadağ, Cüneyt (2023). "Almanya'da 2022'de Katolik Kilisesinden ayrılanların oranı yüzde 45 arttı" <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/almanyada-2022de-katolik-kilisesinden-ayrilanlarin-orani-yuzde-45-artti/2933152> (Erişim Tarihi: 16.10.2023).
- Kızılabdullah, Yıldız (2008). Toledo Kılavuz İlkeleri ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programı, *Dini Araştırmalar Dergisi*, (11), 175-189.
- Kirman, Mehmet A. (2005). *Din ve Sekülerleşme*, Adana: Karahan Kitapevi.
- Kirman, Mehmet, A. (2008). "Küreselleşme sürecinde sekülerleşme ve dinin geleceği". *ICANAS 38, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri, 10-15 Eylül 2007*, 279-295.
- Köse, Ali (2001). "Modernleşme-Sekülerleşme İlişkisi Üzerine Yeni Paradigmalar", *Liberal Düşünce Dergisi*, (24), 150-165.
- Köse, Ali (2006). "Sekülerleşme Teorileri Bağlamında Türkiye'de Din ve Modernleşme", Ali Köse (Ed.), Laik Ama Kutsal, ss. 11-19, İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Kösemihal, Nurettin, Ş. (1982). *Sosyoloji Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Löwith, Karl (1999). *Max Weber ve Karl Marx*. (Çev. Yılmaz, Nilüfer). Ankara: Doruk Yayınları.
- Luckmann, Thomas (2003). *Görünmeyen Din, Modern Toplumda Din Problemi*. (Çev. Coşkun, Ali; Aydın, Fuat). İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Marx, Karl (1997). *Hegel'in Hukuk Felsefesi'nin Eleştirisine Katkı* (Çev. Kenan Somer). Karl Marx. *Hegel'in Hukuk Felsefesi'nin Eleştirisi* (191-209) içinde. Ankara: Sol Yayınları, 191-209.

- Oxford Languages (2023). "Din", <https://languages.oup.com/google-dictionary-tr/> (Erişim Tarihi: 15.10.2023).
- Phillips, Rick (2004). "Can Rising Rates of Church Participation be a Consequence of Secularization?", *Sociology of Religion*; Summer, 65, 2; ss. 139-153.
- Rorty, Richard; Vattimo, Gianni, (2009). *Dinin Geleceği*. Zabala, Santiago (Der.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Shiner, Larry, (1967/1995) "The Concept of Secularization in Empirical Research", *Journal for the Scientific Study of Religion*, (VI) 2, 207-220. Ayrıca *The Sociology of Religion* (ed) Steve Bruce (1995), c. I, s. 503- 516, Aldershot (İngiltere): Edward Elgar Pub.
- Stark, Rodney (1999). "Secularization: R.I.P.", *Special Issue of Sociology of Religion*. 60(3), 249-273.
- Stark, Rodney; Iannaccone Laurence, R. (1994). "A SupplySide Reinterpretation of the 'Secularization' of Europe", *Journal for the Scientific Study of Religion*. 33(3), 230-252.
- Swatos, William H.; Christiano Kevin J. (1996). "Secularization Theory: The Course of a Concept", *Sociology of Religion*, 60(3), 209-228.
- Swatos, William. H.; Christiano, Kevin J. (2000), "Secularization Theory: The Course of a Concept", *The Secularization Debate içinde* (ed) William H. Swatos & Daniel V. Olson, s. 1-20, New York: Rowman & Littlefield Pub.
- Şengül, Fatmanur (2020). Kuramsal Boyutta Sekülerleşme ve Din İlişkisi. *Aydın İnsan ve Toplum Dergisi*, 6(2), 315-332.
- TDK, (1932). "Sekülerizm", <https://web.archive.org/web/20130328170015/http://www.tdkterim.gov.tr/> (Erişim tarihi: 14.10.2023).
- Wallace, Ruth A.; Wolf, Alison (2020). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, (çev. Elburuz, Leyla; Ayas, Mehmet R.) İzmir: Doğu Batı Yayınları.
- Weber, Max (2015). *Max Weber's 'Science as a Vocation'*. (Ed. P. Lassman, I. Velody & H. Martins) Londra: Routledge.
- Wentworth, William M. (1989). "A Dialectical Conception of Religion and Religious Movements in Modern Society", *Secularization And Fundamentalism Reconsidered, Religion and the Political Order* (3), Edited by Jeffrey K. Hadden and Anson Shupe, Paragon House, New York, 45-63.
- Wilson, Bryan (1966). *Religion in Secular Society: A Sociological Comment*, London: Watts.
- Wilson, Bryan (1982). *Religion in Sociological Perspective*, Oxford University Press.